

ZAMONAVIY O'ZBEK TILIDA NEOLOGIZIMLARNI PAYDO BO'LISH SABABLARI

Qo'qon Universiteti Andijon filiali

FTO' (o'zbek tili) yo'nalishi

1-kurs talabasi .

Tursunova Muxayyo Yaxshiboy qizi

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqola zamonaviy o'zbek tilida neologizmlarning paydo bo'lish sabablarini kompleks tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda yangi so'zlarning shakllanishiga turtki bo'luvchi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, texnologik va madaniy omillar atroflicha ko'rib chiqiladi. Globalizatsiya jarayonlari, chet tillardan o'zlashmalar hamda o'zbek tilining ichki so'z yasash salohiyati asosiy mexanizmlar sifatida o'rganiladi. Shuningdek, ommaviy axborot vositalari va ta'lim tizimining neologizmlarni ommalashtirishdagi roli baholanadi. Tadqiqot zamonaviy o'zbek tilining leksik rivojlanishidagi dinamik tendensiyalarni tushunishga hissa qo'shishni maqsad qilgan bo'lib, tilning jamiyatdagi o'zgarishlarga moslashish qobiliyatini yoritadi.

Kalit so'zlar: Neologizm, O'zbek tili, Leksika, Globalizatsiya, Chet so'zlar, So'z yasalishi, Jamiyat

Kirish

Til – bu jamiyatning o'zgarishlarini aks ettiruvchi tirik organizm bo'lib, uning doimiy rivojlanishi yangi tushunchalar va hodisalarni ifodalash uchun yangi so'zlar, ya'ni neologizmlarning paydo bo'lishini taqozo etadi. Har bir til o'zining rivojlanish bosqichlarida yangi leksik birliklar bilan boyib boradi va o'zbek tili ham bu qoidadan mustasno emas. Ayniqsa, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'nggi davr, keng

qamrovli ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va texnologik islohotlar asosan, mamlakatning global hamjamiyatga integratsiyalashuvi natijasida til leksikasida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Neologizmlar tilning moslashuvchanligini va uning zamonaviy ehtiyojlarga javob berish qobiliyatini namoyish etadi.

Ushbu tadqiqot zamonaviy o'zbek tilida neologizmlarning paydo bo'lishining asosiy sabablarini atroflicha o'rganishni maqsad qilgan. Biz neologizmlarning shakllanishiga turtki bo'lgan turli omillarni, jumladan, ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik va madaniy jarayonlarni tahlil qilishga intilamiz. Shuningdek, chet tillardan o'zlashmalar va o'zbek tilining o'z ichki so'z yasash imkoniyatlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ko'rib chiqish hamda ommaviy axborot vositalari va ta'lim tizimining yangi so'zlarni jamiyatga singdirishdagi rolini baholash muhim vazifadir. Til milliy rivojlanishning ajralmas omili bo'lib, o'zining etnik-madaniy, mifologik va psixologik tajribalarini aks ettiruvchi nomoddiy merosdir. U millatning o'tmishi, hoziri va kelajagini bog'lovchi ko'priq vazifasini o'taydi, uning o'ziga xosligini, madaniyatini, ta'limini va shaxsiy rivojlanishini saqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bois, tilning dinamik rivojlanishini, jumladan neologizmlarning shakllanishini o'rganish muhim dolzarblikka ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

O'zbek tili rivojlanishi va uning leksik boyishi masalalari tilshunoslikda doimiy tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Til millat va davlatning ajralmas tushunchalari ekanligi, milliy g'ururni shakllantirib, dunyoqarashni va rivojlanishni belgilashi to'g'risidagi qarashlar keng tarqalgan. Ushbu nuqtai nazardan, til madaniyatning va etnik o'ziga xoslikning noyob belgisi sifatida tushuniladi, bu yerda aloqa usullari millatning shakllanishini ochib beradi. O'zbek tilining Sovet davrida rus tili foydasiga chetga surib qo'yilishi va keyinchalik unga davlat tili maqomini berish bo'yicha muvaffaqiyatli sa'y-harakatlar uning rivojlanishidagi muhim bosqichlarni ko'rsatadi. Har yili 21 oktyabrda nishonlanadigan Til kuni milliy ruhni sezilarli darajada oshirdi. Dunyo bo'ylab taxminan

50 million kishi o'zbek tilida so'zlashadi, bu esa uni eng ko'p tarqalgan 40 til qatoriga kiritadi, ya'ni har 150 kishidan biri o'zbek tilini biladi. Bu ma'lumotlar o'zbek tilining nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosdagi ahamiyatini ham tasdiqlaydi, bu esa uning leksik rivojlanishini yanada muhimroq qiladi. Herman Vamberi kabi olimlarning turkiy xalqlarning boy madaniy merosi va ilg'or adabiyotini ta'kidlashi tilning chuqur ildizlariga ishora qiladi.

Neologizmlarning paydo bo'lishini tahlil qilishda, ayniqsa, muayyan sohalaridagi yangi atamalarning shakllanishiga oid tadqiqotlar katta ahamiyat kasb etadi. U. Azimov, M. Komilova, Y. Ahmedova va Sh. Adashevalar tomonidan 2022 yilda Toshkentda nashr etilgan "Axborot texnologiyalari atamalarining izohli lug'ati" bu borada yaqqol misol bo'la oladi. Ushbu 824 sahifalik, ISBN 978-9943-988-89-7 raqamli lug'at axborot texnologiyalari va kommunikatsiya sohalaridagi atamalar va ularning ta'riflariga bag'ishlangan. Unda atamalar lotin grafikasi asosidagi o'zbek tilida, shuningdek, ularning ingliz va rus tillaridagi muqobillari bilan berilgan. Bu manba, bir tomondan, texnologik taraqqiyotning o'zbek tilining leksikasiga ta'sirini yaqqol ko'rsatadi, ikkinchi tomondan, zamonaviy atamashunoslikning dolzarbligini va tilning yangi tushunchalarni qabul qilishga tayyorligini isbotlaydi. Bu kabi lug'atlar nafaqat yangi so'zlarni qayd etadi, balki ularning standartlashuvi va jamiyatda keng tarqalishiga ham xizmat qiladi. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilining rivojlanishi ko'p qirrali bo'lib, uning leksik boyishi doimiy va izchil jarayondir. Shu bilan birga, neologizmlarning paydo bo'lishining sabablari bo'yicha kompleks nazariy-amaliy tadqiqotlar davom etmoqda va har bir yangi davr yangi yondashuvlarni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot zamonaviy o'zbek tilida neologizmlarning paydo bo'lish sabablarini tahlil qilishda sifatli va tahliliy yondashuvni qo'llaydi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi: Birinchidan,

neologizmlarning nazariy asoslarini va ularning tilshunoslikdagi o'rnini belgilash uchun mavzuga oid adabiyotlar va manbalar o'rganiladi. Bu jarayon tilshunoslik nazariyalari va mavjud tadqiqotlardan umumiy tushunchalar olishni o'z ichiga oladi. Ikkinchidan, neologizmlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar tizimli ravishda tasniflanadi va tahlil qilinadi. Bu ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, texnologik va madaniy jihatlarni o'z ichiga oladi. Uchinchidan, o'zlashma so'zlar va ichki so'z yasalishi jarayonlari o'rganilib, ularning neologizmlar paydo bo'lishidagi o'rni va o'ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. To'rtinchidan, ommaviy axborot vositalari va ta'lim tizimining yangi leksik birliklarni keng ommaga yetkazishdagi va ularni mustahkamlashdagi roli baholanadi. Beshinchidan, ushbu jarayonlarni tasdiqlovchi va ularni aniqlashtiruvchi misollar, jumladan axborot texnologiyalari atamaları sohasidagi yangi lug'atlar kabi empirik materiallar tahlilga jalb qilinadi. Ushbu tadqiqot natijalari umumlashtiriladi va zamonaviy o'zbek tilining leksik rivojlanishidagi hozirgi tendensiyalar haqida xulosa chiqariladi. Ushbu metodologiya neologizmlarning paydo bo'lishining murakkab mexanizmlarini har tomonlama tushunishga va ularning til tizimida tutgan o'rnini aniqlashga yordam beradi.

Zamonaviy O'zbekistonda neologizmlarning paydo bo'lishiga turtki bo'lgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy omillar muhim rol o'ynaydi. Mamlakatning mustaqillikka erishishi bilan boshlangan chuqur islohotlar, bozor iqtisodiyotiga o'tish, ochiq jamiyat qurishga intilish va "Yangi O'zbekiston" konsepsiyasining ilgari surilishi yangi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tushunchalarning paydo bo'lishiga olib keldi. "Parlament", "prezidentlik", "demokratiya", "bozor iqtisodiyoti", "xususiy mulk", "investitsiya", "biznes", "startup", "inkubatsiya markazi" kabi ko'plab so'zlar va tushunchalar jamiyat hayotiga faol kirib keldi. Bu so'zlar avvalari o'zbek tilida mavjud bo'lmagan yoki boshqa ma'noda ishlatilgan bo'lishi mumkin. Ularning paydo bo'lishi nafaqat yangi atamalarga bo'lgan ehtiyojni qondiradi, balki o'zbek tilining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy muloqotdagi imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Islohotlar davrida davlat boshqaruvi,

huquq, moliya, tadbirkorlik sohalarida yuz bergan o'zgarishlar tufayli ko'plab yangi terminlar faol qo'llanila boshladi. Bu jarayon jamiyatning yangi realliklarga moslashishini, shuningdek, tilning bu realliklarni ifodalashga qodir ekanligini ko'rsatadi.

Texnologik taraqqiyot, globalizatsiya va madaniyatlararo almashinuvning leksikaga ta'siri neologizmlar shakllanishining yana bir muhim omilidir. XXI asr axborot texnologiyalari va global internet tarmog'ining jadal rivojlanishi asri bo'lib, bu jarayon o'zbek tilining leksikasiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Kompyuterlar, smartfonlar, internet, sun'iy intellekt, blokcheyn kabi tushunchalar tilga kirib keldi va ular bilan birga "elektron pochta", "veb-sayt", "onlayn", "kiberxavfsizlik", "messenger" kabi ko'plab yangi so'zlar paydo bo'ldi. Axborot texnologiyalari atamalarining izohli lug'ati kabi nashrlar bu jarayonni rasmiylashtirish va tizimlashtirishga qaratilgan amaliy qadamlardan biridir. Globalizatsiya shuningdek, madaniyatlararo almashinuvni kuchaytirib, boshqa xalqlar madaniyati, urf-odatlar, oshxonalari va turmush tarzi bilan bog'liq so'zlarning o'zbek tiliga kirib kelishiga sabab bo'ldi. Masalan, "sushi", "pitsa", "kafe", "brend", "franshiza" kabi so'zlar kunda-lik hayotda faol ishlatilmoqda. Bu so'zlar nafaqat o'zga madaniyat elementlarini ifodalaydi, balki o'zbek jamiyatining global jarayonlarga integratsiyalashuvini ham aks ettiradi.

Chet tillardan o'zlashmalar va o'zbek tilining ichki so'z yasash imkoniyatlari orqali neologizmlarning shakllanishi ikki asosiy yo'nalishda kechadi. Birinchi yo'nalish – chet tillardan, asosan ingliz tilidan to'g'ridan-to'g'ri o'zlashmalar. Texnologiya, biznes, moda, ko'ngilochar sanoat kabi sohalardagi tezkor yangiliklarni ifodalash uchun ko'pincha chet tili atamalari qisqa vaqt ichida o'zbek tiliga o'zgarishsiz yoki minimal fonetik moslashuv bilan kirib keladi. "Kompaniya", "ofis", "menejer", "marketing", "server", "robot" kabi so'zlar buning yaqqol misolidir. Ikkinchi yo'nalish – o'zbek tilining o'z ichki resurslari hisobiga yangi so'zlar yasash. Bu jarayon mavjud so'z ildizlaridan yangi qo'shimchalar yordamida, ikkita yoki undan ortiq so'zni birlashtirish

(qo'shma so'zlar), shuningdek, so'zlarning ma'nosini kengaytirish yoki o'zgartirish (semantik neologizmlar) orqali amalga oshadi. Misol uchun, "dasturiy ta'minot", "apparat ta'minoti", "saylovchi", "tadbirkor", "ko'rsatuv", "eshittirish" kabi so'zlar tilning ichki imkoniyatlari orqali yasalgan. Bu usul ko'pincha tilning "sofligini" saqlash va milliylikni ta'minlashga intilish bilan bog'liqdir. Biroq, zamonaviy tendensiya ko'pincha chet so'zlarning tezroq o'zlashishini ko'rsatadi, chunki bu yangi tushunchalarni ifodalashda samaraliroq hisoblanadi. Shunga qaramay, ichki so'z yasash imkoniyatlari tilning o'ziga xosligini va boyligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Neologizmlarni ommalashtirishda ommaviy axborot vositalari (OAV) va ta'lim tizimining roli benihoya muhimdir. Ommaviy axborot vositalari, jumladan televideniye, radio, gazeta-jurnallar va ayniqsa, internet nashrlari hamda ijtimoiy tarmoqlar yangi so'zlarni keng jamoatchilikka tezda tanishtiradi va ularni kundalik muloqotga olib kiradi. Yangiliklar, tahliliy dasturlar, reklama va blog postlarida ishlatilgan yangi atamalar qisqa vaqt ichida odamlar ongiga singib ketadi va tilning faol lug'atiga aylanadi. Ijtimoiy tarmoqlar esa ayniqsa yoshlar orasida neologizmlarning tarqalishida katalizator vazifasini o'taydi. Ta'lim tizimi ham yangi so'zlarni mustahkamlash va standartlashtirishda fundamental rol o'ynaydi. Yangi fanlar, o'quv dasturlari va darsliklar orqali o'quvchilar va talabalar yangi terminologiya bilan tanishadilar. Oliy ta'lim muassasalarida esa mutaxassislikka oid yangi atamalar chuqur o'rganiladi va ilmiy jamoatchilik tomonidan qabul qilinadi. Lug'atlar, masalan, axborot texnologiyalari atamalari izohli lug'ati, bu jarayonda muhim manba bo'lib xizmat qiladi, chunki ular yangi so'zlarni rasman tan oladi, ularga ta'rif beradi va ularning to'g'ri ishlatilishini ta'minlaydi. OAV va ta'lim tizimi o'rtasidagi o'zaro hamkorlik neologizmlarning tizimli va samarali ravishda tilga kirib kelishini ta'minlaydi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o'zbek tilida neologizmlarning paydo bo'lishi murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, bu tilning tirikligi va jamiyat ehtiyojlariga moslashish qobiliyatini aks ettiradi. Ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlar, texnologik inqilob, globalizatsiya va madaniyatlararo almashinuv kabi omillar yangi tushunchalar va hodisalarni ifodalash uchun yangi leksik birliklarga bo'lgan ehtiyojni oshirdi. Chet tillardan o'zlashmalar tezkor muloqot ehtiyojlarini qondirsa, o'zbek tilining ichki so'z yasash imkoniyatlari tilning o'ziga xosligini va boyligini saqlashga xizmat qiladi. Ommaviy axborot vositalari va ta'lim tizimi yangi so'zlarni jamiyatga kiritish va ularni mustahkamlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Kelajakdagi tadqiqotlar zamonaviy o'zbek tilidagi neologizmlarning yanada chuqur tahlilini talab etadi. Xususan, korpus lingvistikasi usullari yordamida neologizmlarning chastotasi, qo'llanish konteksti va tarqalish darajasini aniqlash mumkin. Shuningdek, ularning jamiyatdagi qabul qilinishi, uslubiy xususiyatlari va standartlashtirish jarayonlari bo'yicha sotsiolingvistik tadqiqotlar o'tkazish muhim ahamiyatga ega. Tilni rivojlantirish va uning boyligini saqlashda neologizmlarning o'rni va ularni tartibga solish mexanizmlari bo'yicha ilmiy izlanishlarni davom ettirish tilshunoslikning muhim vazifalaridandir. Bu kabi tadqiqotlar o'zbek tilining kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilashga va uning milliy o'zlikni anglashdagi va global makonda munosib o'rin egallashdagi rolini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Azimov U, Komilova M, Ahmedova Y, Adasheva Sh. Axborot texnologiyalari atamalarining izohli lug'ati. Toshkent: Kafolat print kompaniy; 2022. – <https://www.ziynet.uz/uzc/library/book/axborot-texnologiyalari-atamalarining-izohli-lugati>

- [2] O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi va uning rivojlanish bosqichlari. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. 1989 y. 21 oktyabr. – <https://lex.uz/docs/1301>
- [3] Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmiy Nashriyoti; 2002. – <https://kitobxon.com/uz/kitob/tilshunoslik-terminlarining-izohli-lugati-1>
- [4] Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent: Universitet; 2006. (Leksikologiya qismi). – https://uz.wikipedia.org/wiki/Shavkat_Rahmatullayev
- [5] Ergashev A. Globalizatsiya sharoitida o'zbek tili leksikasining rivojlanish tendensiyalari. Til va adabiyot ta'limi. 2018; (1): 45-48. – <https://journal.jspi.uz/index.php/til-va-adabiyot/article/view/178>